

ANŽELIKA SMETONIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptis: senųjų raštų leksika.

M. PETKEVIČIAUS KATEKIZMO (1598) ABSOLIUTIEJI SINONIMAI KITŲ XVI–XVII A. LIETUVIŲ KALBOS RAŠTŲ FONE

Absolute Synonyms in the Catechism of
Petkevičius in the Context of Other Lithuanian
Writings of the 16th–17th Centuries

ANOTACIJA

Šiame straipsnyje nagrinėjami 1598 m. išleisto Merkelio Petkevičiaus katekizmo (toliau – PK) absoliutieji sinonimai (dubletai), kurių vienas yra svetimos kilmės, kitas – savakilmis lietuvių kalbos žodis. Paprastai manoma, kad šio katekizmo kalba yra gana skurdi, o vertimas – daugiausia pažodinis, todėl straipsnyje siekiama išsiaiškinti, ar PK fiksuoti absoliutieji sinonimai buvo įprasta XVI–XVII a. leksikos dalis ir kas galėjo lemti retesnių dubletų, randamų tik PK, vartojimą. Siekiant šio tikslo, iš M. Petkevičiaus katekizmo išrenkamos visos sisteminių sinonimų poros ir iš jų atrenkami absoliutieji sinonimai. Lietuviškas PK tekstas lyginamas su vertimo šaltiniu lenkų kalba. Sinonimų reikšmės tikrinamos *Lietuvių kalbos žodyno* elektroniniame leidime, bet pateikiamos pirmiausia remiantis M. Petkevičiaus katekizmu.

ESMINIAI ŽODŽIAI: M. Petkevičius, sinonimas, slavizmas, hibridas, skolinys.

ANNOTATION

This article focuses on the absolute synonyms (doublets) used in the Catechism of Merkelis Petkevičius of 1598 (CP), where one element is of foreign origin, whereas the other word is an indigenous one. The language of this Catechism is thought to be rather poor and its translation is regarded mainly as literary one. Therefore, an attempt is made to identify whether the absolute synonyms used in the Catechism constituted a typical part of lexis in

the 16th–17th centuries and what could have determined the use of rarer doublets found in the CP only. In pursuit of this goal, all the pairs of systemic synonyms were picked out from the text and absolute synonyms were singled out from them afterwards. Then the Lithuanian text of CP was compared to the Polish source of translation. The meanings of the synonyms were looked up in the electronic Dictionary of the Lithuanian Language, but they are first presented following the Catechism of Petkevičius.

KEYWORDS: M. Petkevičius, synonym, Slavism, hybrid, loanword.

ĮVADAS

Merkelio Petkevičiaus katekizmas (toliau – PK) yra antroji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lietuvių kalba išleista knyga. Ji pasirodė praėjus vos trejiems metams po pirmosios knygos lietuvių kalba išspausdinimo, bet jos kalba iki šiol mažai tyrinėta. Šis katekizmas yra tipiškas XVI–XVII a. reformatų kūrinys – jame pateikiama maldų, giesmių, nurodoma bažnytinių apeigų atlikimo tvarka, aptariami tikėjimo pamatai (žr. Kuźmina 2002: 17–18). Daugiausia PK yra tirtas kaip literatūros objektas (Meller 1984; Pociūtė 2000; Pociūtė–Abukevičienė 2005; Niedźwiedz 2008), o straipsnių apie jo kalbą parengta nedaug (Zinkevičius 1970; Maskuliūnas 2009). Bendresnio pobūdžio pastabų apie šio katekizmo leksiką yra pateikta chrestomatiniuose leidiniuose (Palionis 1967; Zinkevičius 1988). Išsamiai M. Petkevičiaus katekizmo leksiką yra tyręs Jonas Kruopas (1970). Jis ne tik sudarė šiame katekizme vartojamų žodžių žodynėlį, bet ir pateikė pastabų apie PK leksikos sudėtį.

Šio straipsnio objektas yra M. Petkevičiaus katekizmo absoliutieji sinonimai (dar vadinami dubletais), kurių vienas – svetimos kilmės, kitas – savakilmis lietuvių kalbos žodis. Vyrauja nuomonė, kad M. Petkevičiaus kalba yra daug prastesnė už Mikalojaus Daukšos kalbą, o pats vertimas yra pažodinis, jame gausu svetimybų, taigi siekiama išsiaiškinti, ar PK vartoti absoliutieji sinonimai buvo vartojami kituose XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštuose ir yra įprastas to meto reiškinys ir kas galėjo lemti retesnių dubletų, randamų tik PK, vartojimą. Siekiant šio tikslo, pirmiausia iš PK išrenkamos sisteminių sinonimų poros (61) ir iš jų išskiriami absoliutieji sinonimai, tada lyginami lietuviškas PK tekstas ir vertimo šaltinis lenkų kalba. Nagrinėjami tik tie sinonimai, kurių vienas yra savakilmis, o kitas – svetimos kilmės žodis, t. y. į analizę neįtraukiami tokie atvejai kaip *kornastis* PK 209₁₀ ir *disciplina, pametavonė* PK 28₈ ir *pakūta* PK 85₉, nes abu poros nariai yra skoliniai. Papildomai medžiaga renkama iš kitų XVI–XVII a. raštų rodyklių bei paskelbtų konkordancijų, ji papildoma pavyzdžiais iš *Lietuvių kalbos žodyno*.

Sinonimų apibrėžimas, atrodytų, yra elementarus – tai tos pačios arba artimos reikšmės žodžiai (LKE 2008: 488). Vis dėlto kyla klausimas, kaip suprasti artimumą. Sinonimija yra pavadinama vienu iš kontroversiškiausių šiuolaikinės leksinės semantikos problemų (Jakaitienė 2010: 119–120), o panašumą siūloma traktuoti kaip kažką nestabilaus ir kintamo, nes nėra vieno būdo pamatuoti, kaip vienas daiktas ar reiškinys yra panašus į kitą (Murphy 2003: 137). Lynne'as Murphy pabrėžia, kad kalbant apie sinonimus susidaro priešara tarp vienodumo ir panašumo, nors viena ypatybė kyla iš kitos (Murphy 2003: 139), ir kad būtina suvokti, jog sinonimija yra santykis tarp dviejų žodžių, kurie žymi tą pačią reikšmę arba sąvoką, o ne santykis tarp dviejų žodžių reikšmių (Murphy 2003: 145). Nors apie lietuvių kalbos sinonimus ir jų rūšis yra nemažai rašyta (Župerka 1978, 2012; Jakaitienė 2010; Pikčilingis 1969, 1988; Miliūnaitė 2009; Vaskelienė 1999, 2000, 2004, 2013a, b; Vaskelienė, Kučinskienė 2012), sinonimijos problema iki šiol aktuali, nes yra įvairių nuomonių dėl apibrėžčių bei klasifikacijos (Vaskelienė, Kučinskienė 2012: 154), o absoliutesiems sinonimams (pvz., *karvelis* / *balandis*) vis dar skiriama mažai dėmesio, nors jie ir yra leksinių sinonimų dalis. Prie leksinių sinonimų dar priskiriami ir diferenciniai sinonimai (pvz., *arklys* / *kuinas*). Jie lietuvių kalboje, kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, yra žymiai dažnesni nei absoliutieji sinonimai. Toks reiškinys nesunkiai paaiškinamas – kalbos sistemoje gyvuoti keliems visiškai vienodiems to paties daikto ar reiškinio pavadinimams neprasminga, o anot kai kurių mokslininkų, netgi neįmanoma (Chafe 1971; Harris 1973). Jurijus Apresjanas yra iškėlęs mintį, jog mėginant apibrėžti sinonimus daugumoje darbų dėmesys sutelkiamas į semantinius skirtumus, o ne į bendrumus. Kitaip tariant, žodžiai, kurių reikšmių spektras visiškai sutampa, yra vadinami leksiniais dubletais, variantais, o sinonimais laikomi tik tokie žodžiai, kurie turi tam tikrų reikšmės skirtumų (Апресян 1974: 217). Vis dėlto L. Murphy atkreipia dėmesį į tai, kad Johnas Lyonsas yra pabrėžęs, jog žodžiai, kurių tiek reikšmės, tiek ypatybės sutampa, vadinami absoliučiaisiais sinonimais (Murphy 2003: 151). Lietuvių kalbotyroje absoliutieji sinonimai (dubletai), tapačios reikšmės, bet skirtingos išraiškos kalbos vienetai, yra laikomi sisteminių sinonimų dalimi. Vadinti juos variantais, remiantis užsienio praktika, būtų klaidinga, nes lietuvių kalbotyroje variantais laikomos tik to paties kalbos vieneto atmainos (Župerka 2012: 29), jos ypač būdingos morfologiniam lygmeniui.

Kai kurių mokslininkų manymu, tarpusavio pakeičiamumo kriterijus, kai vienas žodis gali pakeisti kitą ir dėl to nekinta sakinio mintis, yra svarbiausias nustatant sinonimijos santykį (Jackson, Ze Amvela 2001: 91). Bet jei sinonimai turi reikšmes skiriančių komponentų, visiškai nesvarbu, kad pagrindiniai komponentai sutampa, – sakinio reikšmės pakitimų gali atsirasti. Tarkime, sakiniai *Palenk galvą, nes nieko nematau* ir *Palenk makaulę, nes nieko nematau* nėra

vienodi. Evalda Jakaitienė atkreipia dėmesį į tai, kad sinonimų junglumas yra skirtingas, todėl jie sakinyje ne visada gali pakeisti vienas kitą (Jakaitienė 2010: 122). Suprantama, kad būtinas sinonimų bruožas yra nors dalinis pakeičiamumas (Апресян 1974: 219), tačiau tik dubletai gali būti vartojami taip, kad nebūtų patiriama jokie pasakymo reikšmės pokyčio. Vis dėlto galima suabejoti ir jų, t. y. absoliučiąjų sinonimų, egzistavimu. Kai kurie mokslininkai dubletus skiria nuo sinonimų (Апресян 1974: 217). Žodžių reikšmės formaliai gali visiškai sutapti, sakinyje vieną dubletą pakeitus kitu sakinio reikšmė nepakinta, bet vis dėlto dažnai tam tikrame kontekste vartojamas tik vienas kuris dubletas. Pavyzdžiui, važiuojantis be bilieta žmogus vadinamas tik *zuikiu* ir niekada nevadinamas *kiškiu*; anksti besikeliantis asmuo vadinamas *vyturiu*, o ne *vieversiu*. Atsižvelgiant į tai ir mėginama skirti tokius žodžius, kurie turi panašias reikšmes ir yra vartojami tame pačiame kontekste (jie vadinami sinonimais), ir variantus, t. y. žodžius, kuriais įvardijamas tas pats reiškiny, ypatybė ar daiktas, bet žodžiai yra žymėti stilistiškai ir niekada nepakeičia vienas kito (Murphy 2003: 151). Kitaip tariant, vargu ar du žodžiai gali būti tapatūs semantiškai, bet kaip leksiniai vienetai jie gali būti tapatūs, ir izoliuotai tiriant žodžių reikšmes dubletų buvimas nepaneigiamas, net jeigu jie kai kurių mokslininkų nepriskiriami prie sinonimų.

Nors kalbose dubletai itin reti, reikia nepamiršti vieno iš sinonimų šaltinių – kitos kalbos. Ar žodžiai, kurių vienas yra savakilmis, o kitas – iš kitos kalbos atėjęs skolinys¹, semantiškai visiškai dubliuojantis lietuvių kalbos žodį, vertinti kaip dubletai? Taip, nes visos jų reikšmės yra vienodos (Murphy 2003: 146). Tas vienodumas ypač pastebimas, kai žodžiai yra vienareikšmiai. Senuosiuose lietuvių kalbos raštuose skolinys ir tokių pat reikšmių indigenis žodis vartojami pramaišiu, ir nepastebima, kad kurio nors iš jų vartojimas priklausytų nuo konteksto. Wolfgangas Hockas, tirdamas Mikalojaus Daukšos postilės leksiką, iškelia mintį, kad dubletai (vadinami ir lygiaverčiais žodžiais) nėra tik lietuvių kalbos, senųjų raštų ar apskritai verstų tekstų bruožas. Jis teigia, kad tokie sinonimai gali būti siejami su vadinamosios interpretacijos, parafrazės – vienos iš esminių Renesanso stiliaus figūrų – gausiu taikymu, jie yra pagrįsti verčiamo teksto suvokimu bei interpretacija ir turėtų būti suprantami plačiau (Hock 2012: 28–29). Vis dėlto reikia skirti sakinių sinonimiją nuo leksinės sinonimijos (Murphy 2003: 144). Šiame darbe dubletai laikomi ir leksikos, ir sinonimijos dalimi, nes jiems, kaip ir kitiems sinonimams, yra būdingas kintamumas (Vaskelienė 2013b: 208): dubletai gali sudaryti eiles, vienas iš narių gali išnykti, jei pasikeičia jo reikšmė.

¹ Neturima omenyje senojo klodo skolinių, kurie yra vienintelis būdas įvardyti kokį nors daiktą, reiškinių ar ypatybę.

Kyla ir dar vienas klausimas: prie kokių sinonimų priskirtini daugiareikšmiai žodžiai, pagal kelias reikšmes sinonimiški vienam žodžiui, o pagal kitas reikšmes – kitam? Tiriant polisemiją susiduriama ir su esminiu klausimu, kuri žodžio reikšmė yra pagrindinė. Nors kartais siūloma remtis dažnumo principu, t. y. tipine, pagrindine laikyti dažniausiai vartojamą reikšmę (Glynn 2014: 14), visos daugiareikšmio žodžio reikšmės sudėtinės dalys sudaro struktūrą, yra viena su kita susijusios diachroniniu ir sinchroniniu būdu (Jakaitienė 1988: 19–20). L. Murphy apskritai siūlo terminą *prasmų ryšys*, nes paprastai sinonimai apima vieną ar kelias žodžių reikšmes, bet ne visas vienu metu (Murphy 2003: 143). PK vartojamų žodžių reikšmės pateikiamos pirmiausia atsižvelgiant į žodžių reikšmes šiame katekizme, atsiribojant nuo daugiareikšmio žodžio reikšmių visumos. Pavyzdžiui, *užlicavoti*, *-avoja*, *-avojo*, kaip galima spręsti iš kitų senųjų raštų ir *Lietuvių kalbos žodyno* elektroninio varianto (toliau – LKŽe), turi reikšmę ‘užtarti’, tačiau PK šis žodis vartojamas tik reikšme ‘pasiūlyti’, todėl sinonimų PK buvo ieškoma remiantis ja. Kai kurių PK fiksuojamų indigenių daugiareikšmių žodžių viena ar kelios reikšmės visiškai sutampa su slavizmo reikšmėmis, todėl tokio savakilmio ir svetimos kilmės žodžio ryšys niekuo nesisiskiria nuo dubletų, nors vienos iš kelių reikšmių vartojimas gali priklausyti ir nuo konteksto, ir tai tokius žodžius priartina prie kontekstinių sinonimų.

ABSOLIUTIEJI SINONIMAI (DUBLETAI)

Anot J. Kruopo, 25 proc. visos PK leksikos sudaro skoliniai, kurie kartais dubliuoja lietuvišką leksiką, pavyzdžiui, *statyti* ir *budavoti*, *mokytojas* ir *ministas*, *kerštas* ir *pamsta*, *privalėti* ir *musyti*, *syloartas* ir *smūtkas* (Kruopas 1998: 164). J. Kruopas teigia, kad „palyginus lietuvių kalbos mylėtojo ir puoselėtojo M. Daukšos Katekizmo leksiką su PK leksika, pastebimas didelis žingsnis atgal“ (Kruopas 1998: 165). PK kalba vietomis yra nesklandi, ir tai rodytų, kad daug remtasi vertimo šaltiniu – lenkų kalba. PK yra retesnių skolinių, kurių nėra kitur (pvz., *hadnastis* PK 132₁₄), ir nors Konstantino Sirvydo raštuose taip pat nemažai tik jiems būdingų skolinių bei hibridų, M. Petkevičių Zigmas Zinkevičius vadina bažnytinio žargonu kalbos pradininku (Zinkevičius 1988: 200).

PK slavizmus ir jų sinonimus galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmąją sudaro dubletai, t. y. absoliutieji sinonimai. Jie neturi reikšmės skiriamųjų komponentų. PK tokie sinonimai – ir slavizmas, ir savakilmis lietuvių kalbos žodis – dažniausiai turi tik vieną reikšmę arba slavizmo reikšmės visiškai sutampa su keliomis indigenio žodžio reikšmėmis: *budavoti*, *-avoja*, *-avojo* ‘statyti’ PK 64₇ / *statyti*, *-o*, *-ė* PK 69₂₆; *blūdas* ‘paklydimas, kreivatikystė’ PK 133₂₁ / *klaidėjimas* ‘klaida, erėzija’ PK 73₂; *cielas* ‘sveikas; visas, išsisas’ PK 205₁₉ / *visas* PK 67₁₂; *čertas* ‘velnias’

PK 19₂₀ / *velnias* PK 135₁₁; *čias̄tis* ‘garbė, pagarba’ PK 19₁₉ / *garba* PK 35₁₃, *garbė* PK 38₂; *čias̄tavoti*, *-avoja*, *-avojo* ‘gerbti, šlovinti’ PK 5₈ / *garbinti*, *-ina*, *-ino* PK 108₂₁; *dyvas* ‘nuostabus dalykas, keistenybė, stebuklas’ PK 122₁₈ / *stebuklas* PK 137₄; *dūšia* ‘dvasia, vėlė, siela’ PK 6₇ / *dvasia* PK 99₁₀; *griešyti*, *-ija*, *-ijo* ‘nusikalsti, nusidėti’ PK 147₂ / *nusidėti*, *nusideda*, *nusidėjo* PK 35₂₁; *hadina* ‘valanda’ PK 160₂₀ / *valanda* PK 250₂₀; *kocerystė* ‘erezija’ PK 134₂ / *klaidėjimas* ‘klaida, erezija’ PK 73₂; *kožnas* ‘kiekvienas’ PK 18₂₁ / *kiekvienas* PK 43₁₁; *levas* ‘liūtas’ PK 80₉ / *liūtas* PK 80₁₀; *liekorius* ‘gydytojas’ PK 251₁₇ / *gydytojas* PK 31₂₇; *loska* ‘malonė’ PK 38₂₂ / *malonė* PK 6₂₃; *mečius* ‘kardas, kalavijas’ PK 160₁₁ / *kalavijas* PK 60₁₂; *mylista* ‘malonė’ PK 49₆ / *malonė* PK 6₂₃; *mūka* ‘kančia’ PK 36₈ / *kančia* PK 67₃; *pakara* ‘nuolankumas, nusižeminimas’ PK 115₂ / *nužemimas* ‘nuolankumas’ PK 117₈; *pakusa* ‘pagunda’ PK 20₂₄ / *pagundymas* PK 118₂₆; *pamačia* ‘pagalba’ PK 236₁₂ / *pagalba* PK 175₇, *pagalbė* PK 91₅; *pamsta* ‘kerštas’ PK 27₁₃ / *kerštas* PK 74₁₅; *patūroti*, *-oja*, *-ojo* ‘pritarti’ PK 164₁₃ / *pritarti*, *-ia*, *-ė* PK 69₈; *pometis* ‘atmintis’ PK 247₁ / *atmintis* PK 96₁₆; *ponas* ‘viešpats’ PK 9₁₀ / *viešpats* PK 88₃; *ponavoti*, *-avoja*, *-avojo* ‘viešpatauti, valdyti’ PK 236₁₆ / *viešpatauti*, *-auja*, *-avo* PK 85₁₇; *valdyti*, *-o*, *-ė* PK 239₁₀; *ponavonė* ‘viešpatavimas’ PK 113₂₃ / *viešpatavimas* PK 86₉; *prajėvas* ‘stebuklas’ PK 149₁₄ / *stebuklas* PK 137₄; *pūstyti*, *-ija*, *-ijo* ‘naikinti’ PK 72₁₈ / *naikinti*, *-ina*, *-ino* PK 208₂₂; *ronyti*, *-ija*, *-ijo* ‘žeisti’ PK 251₂₂ / *žeisti*, *žeidžia*, *žeidė* PK 80₈; *skorbas* ‘turtas’ PK 46₁₈ / *turtas* PK 65₂₆; *slūžyti*, *-ija*, *-ijo* ‘tarnauti’ PK 18₉ / *tarnauti*, *-auja*, *-avo* PK 227₅; *stodas* ‘kaimenė, banda’ PK 153₂₆ / *banda* PK 70₂₄; *strochas* ‘baimė, išgąstis’ PK 160₁₈ / *baimė* PK 232₁₄; *svietas* ‘pasaulis, žemė; visi žmonės’ PK 15₁₄ / *pasaulis* PK 86₉; *šeforius* ‘prižiūrėtojas, globėjas, vadovas’ PK 201₃ / *priveždėtojas* PK 206₁₄; *to-blyčia* ‘lenta’ PK 6₂ / *lenta* PK 105₁₇; *viera* ‘tikėjimas, tikyba’ PK 2₃ / *tikėjimas* PK 141₁₃; *zokanas* ‘įstatymas’ PK 43₁₄ / *įstatymas* PK 191₇.

Dubletai visiškai gali pakeisti vienas kitą sakinyje – sakinio prasmė nepakinta. Kaip pavyzdį galima pateikti kelis PK sakinius: *Nes kadangi gi liga atlan-kiey / teykifig gi Pone / liekoriau tikrafis / iŝgigit [...] PK 251₁₇; Teikis but lignoniu giditoiu / filwartingu linkŝmintoiu / fufpaufstu gialbetoiu [...] PK 31₂₇; Tęn pas vgni ftowedams ftroche buwo Petras [...] PK 160₁₈; [...] ir wifokios biauribes giwena bay-mey Diewa [...] PK 232₁₄; [...] zmonems piŝnomis tokias biauris / bat Pona zokane dukŝis / dienę nakti dumodamas PK 43₁₄; Idantigi mes tada tikray pagal iftatima ŝwenta Pona Chriftufa / tą krikŝtimą daritumbim PK 191₇. Sukeitus vietomis slaviškos kilmės ir indigenų žodžius, sakinio reikšmė nepakistų, bet neretai slavizmas pasirenkamas dažniau, o kartais, atvirkščiai, dažniau pasirenkamas savakilmis žodis arba abu žodžiai vartojami vienodu dažnumu. Vis dėlto PK matyti tendencija dažniau vartoti savakilmį sinonimų poros narį, o ne slavizmą ar slaviškos šaknies hibridą (žr. lentelę).*

M. Petkevičiaus katekizmo (1598) absoliutieji sinonimai kitų XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštų fone

Dažniau pasirenkamas slavizmas		Dažniau pasirenkamas savakilmis žodis		Slavizmas ir savakilmis žodis vartojami vienodu dažnumu	
blūdas	3	budavoti, -avoja, -avojo	1	kocerystė	1
klaidėjimas	1	statyti, -o, -ė	2	klaidėjimas	1
griešyti, -ija, -ijo	4	cielas	1	levas	1
nusidėti, nusideda, nusidėjo	1	visas	35	liūtas	1
kožnas	56	čertas	9	liekorius	1
kiekvienas	13	velnias	19	gydytojas	1
mūka	7	čiasis	12	ponavonė	1
kančia	3	garba / garbė	55 / 16	viešpatavimas	1
pakara	6	čiasavoti, -avoja, -avojo	2	stodas	1
nužemimas	1	garbinti, -ina, -ino	56	banda	1
pamsta	3	dyvas	1		
kerštas	1	stebuklas	2		
pometis	2	dūšia	90		
atmintis	1	dvasia	97		
ponas	567	hadina	3		
viešpats	28	valanda	6		
pūstyti, -ija, -ijo	3	loska	11		
naikinti, -ina, -ino	1	malonė	37		
slūžyti, -ija, -ijo	7	mečius	1		
tarnauti, -auja, -avo	3	kalavijas	3		
svietas	67	mylista	2		
pasaulis	3	malonė	37		
toblyčia	3	pakusa	2		
lenta	2	pagundymas	6		
viera	64	pamačia	1		
tikėjimas	2	pagalba / pagalbė	1 / 7		
		patūroti, -oja, -ojo	1		
		pritarti, -ia, -ė	3		
		ponavoti, -avoja, -avojo	1		
		viešpatauti, -auja, -avo / valdyti, -o, -ė	1 / 9		
		prajėvas	1		
		stebuklas	2		
		ronyti, -ija, -ijo	2		
		žeisti, žeidžia, žeidė	3		
		skorbas	1		
		turtas	4		
		strochas	2		
		baimė	12		
		šeforius	1		
		priveizdėtojas	3		

Dažniau pasirenkamas slavizmas	Dažniau pasirenkamas savakilmis žodis	Slavizmas ir savakilmis žodis vartojami vienodu dažnumu
	zokanas	3
	įstatymas	11

PK ABSOLIUTIEJI SINONIMAI (DUBLETAI) KITUOSE SENUOSIUOSE RAŠTUOSE

PK vartojamus dubletus verta pirmiausia palyginti su M. Daukšos raštais – 1595 m. išleistu katekizmu (toliau – DK) ir 1599 m. išspausdinta postile (toliau – DP). Šie šaltiniai yra to paties laikotarpio, M. Petkevičiaus vartota leksika dažnai lyginama su M. Daukšos raštų leksika, todėl DK ir DP puikiai tinka siekiant išsiaiškinti, ar tuo metu apskritai vyravo polinkis vartoti tokius absoliučiuosius sinonimus. Kadangi M. Daukšos kūriniai yra du, o DP dar ir yra gerokai didesnės apimties šaltinis, galima lyginti tik žodžių vartojimo polinkius, o ne pavartojimų skaičių. Kai kurie žodžiai DP vartojami net šimtus kartų (pvz., *visas*, *velnias*, *viešpatis*), PK taip gausiai vartojamų sinonimų tėra vienas kitas. M. Daukša, palyginti su M. Petkevičiumi, dažniau rinkosi savakilmis lietuvių kalbos žodžius *statyti*, *-o*, *-ė* DP 432₁₉, *visas* DK 39₇, DP 15₄₁, *velnias* (*velinas*) DK 53₁₂, DP 23₂₅, *garbė* DK 42₁₂, DP 38₉, *garbinti*, *-ina*, *-ino* DK 80₂₁, DP 597₄₂, *dvasia* DP 195₂₂, *nusidėti*, *nusideda*, *nusidėjo* DK 126₁₂, DP 223₂₈, *kiekvienas* DK 93₁₀, DP 108₄₅, *klaidėjimas* DP 99₄, *liūtas* DP 79₃₅, *nužemimas* (*nužeminimas*) DK 49₁₂, DP 290₅₁, *kerštas* DK 107₁₇, DP 14₂₂, *viešpats* (*viešpatis*) DK 4₁₆, DP 594₄₄, *viešpatauti*, *-auja*, *-avo* DP 341₁₃ / *valdyti*, *-o*, *-ė* DP 348₁₄ / *valdžioti*, *-ioja*, *-iojo* DK 31₁₁, DP 58₆, *stebuklas* DK 161₉, DP 264₂₅, *naikinti*, *-ina*, *-ino* DP 255₂₂, *žeisti*, *žeidžia*, *žeidė* DP 619₄₇, *banda* DP 340₃₃, *pasaulis* DK 53₁₂, DP 14₄₇, *tikėjimas* DK 22₅, DP 265₁₄, o ne jų dubletus *budavoti*, *-avoja*, *-avojo* DP 436₃₃, *cielas* DP 48₇, *čertas* DP 437₃₂, *čėstis* DP 321₃₅, *čėstavoti*, *-avoja*, *-avojo* DK 257₁₇, DP 341₇, *dūšia* DP 155₃₄, *griešyti*, *-ija*, *-ijo* DP 477₉, *kožnas* DP 497₃₉, *blūdas* DP 518₁₂, *levas* DP 3₁₉, *pakara* DP 316₂₈, *pamsta* DP 94₁₃, *ponas* DP 8₉, *ponavoti*, *-avoja*, *-avojo* DP 577₂₅, *prajėvas* DP 180₃₃, *pūstyti*, *-ija*, *-ijo* DP 572₂₉, *ronyti*, *-ija*, *-ijo* DP 324₃₇, *stodas* DP 290₄₀, *svietas* DP 486₂₁, *viera* DP 228₇. M. Daukšos raštuose yra tik keli sinonimai, kurių svetimės kilmės narys tame pačiame šaltinyje vartojamas daugiau kartų nei indigenis žodis: *hadyna* (*adyna*) DP 173₁₉ (51 k.) / *valanda* DP 234₂₆ (42 k.), *liekorius* DP 514₃₉ (4 k.) / *gydytojas* DP 514₃₄ (1 k.), *zokanas* DP 31₄₈ (188 k.) / *įstatymas* DP 75₅₂ (41 k.), *dūšia* DK 97₂₀ (41 k.) / *dvasia* DK 26₅ (31 k.). O žodžių *šeforius* DP 306₁₅ ir *toblyčia* DP 461₁₃ sinonimai

priveizdėtojas ir *lenta*, kuriuos vartojo M. Petkevičius, M. Daukšos raštuose apskritai nepavartoti.

M. Daukšos raštuose 13 PK vartojamų sinonimų svetimoms kilmės nario neturi. M. Daukša gausiai vartojo *atminimas* ‘atmintis; daiktas prisiminti ir t. t.’ DK 99₁₀, DP 95₂₂ (ne *atmintis*), *baimė* DK 5₁₄, DP 6₂₅, *kalavijas* DP 18₃₁, *kančia* DP 170₄₂, *klaidėjimas* DP 99₄, *malonė* DK 95₈, DP 253₂₄, *pagalba* DK 135₁₈, DP 82₂₃, *pagundymas* DK 46₉, DP 97₃₃, *stebuklas* DK 161₉, DP 264₂₅, *tar-nauti*, *-auja*, *-avo* DK 81₁₆, DP 546₃₂, *turtas* DK 88₁, DP 344₃₇, *viešpatavimas* DP 4₁₅, o ne PK vartotus jų dubletus *pometis* PK 247₁, *strochas* PK 160₁₈, *mečius* PK 160₁₁, *mūka* PK 36₈, *kocerystė* PK 134₂, *loska* PK 38₂₂ ir *mylista* PK 49₆, *pamačia* PK 236₁₂, *pakusa* PK 20₂₄, *dyvas* PK 122₁₈, *slūžyti*, *-ija*, *-ijo* PK 18₉, *skorbas* PK 46₁₈, *ponavonė* PK 113₂₃. Be to, nei DP, nei DK nėra slavizmo *patūroti* PK 164₁₃, nėra ir jo indigenio sinonimo *pritarti* PK 69₈.

M. Petkevičiaus pasirinkimas vartoti minėtų dubletų slavizmus *dyvas*, *loska*, *mečius*, *mylista*, *mūka*, *pakusa*, *pamačia*, *pometis*, *ponavonė*, *skorbas*, *slūžyti*, *-ija*, *-ijo*, *strochas* ir hibridą *kocerystė*, o ne savakilmius lietuvių kalbos žodžius, kurie vartojami M. Daukšos, atrodo keistas, nes ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos šaltiniuose² šie svetimoms kilmės žodžiai nevartojami arba vartojami itin retai, palyginti su sinonimais indigeniais žodžiais: *dyvas* dar pavartotas BP I 57, KN SE 237, ChNT 286 (plg. *stebuklas* Mž 211, VlnE 121, BB 2Met 32, BP II 265, SD¹ 30, SD³ 37, SG1 39, ChNT 4), *pakusa* – Q 33 (plg. *pagundymas* Mž 138, SP II 57), *kocerystė* – tik PK (plg. *klaidėjimas* MP 382, KN SE 261), *pometis* – SD¹ 118, Q 214 (plg. *atmintis* MP 70, SD¹ 118, SD³ 283, KN G 67), *ponavonė* – KN G 98 (plg. *viešpatavimas* SD¹ 119, ChNT 3). Tai reikėtų, kad nors M. Daukša buvo lietuvių kalbos puoselėtojas, pasirinkimas vartoti tokių dubletų kaip *dyvas* / *stebuklas*, *pakusa* / *pagundymas*, *pometis* / *atmintis*, *ponavonė* / *viešpatavimas*, *kocerystė* / *klaidėjimas* narius indigenius žodžius nebuvo vien tik jo sąmoningas apsisprendimas – tokie slavizmai nebuvo taip smarkiai paplitę. Remiantis PK versto teksto šaltiniu, parengtu lenkų kalba, ir jo vertimu į lietuvių kalbą, galima daryti išvadą, kad slavizmai *pakusa*, *pometis*, *ponavonė* (išskyrus *dyvas*) PK pavartoti atsižvelgiant į tekstą lenkų kalba: le. [...] *iżeś nas tey nocy prześley pokufy chytrey batanſkiey* [...] // lie. *iuog fių nakti pereiuſių / pakufos welnio kitroio* [...] PK 20₂₄; le. [...] *od cżarta y od pokus chroni* [...] // lie. [...] *nuog welnia ir pakufu dengia* [...] PK 112₁₃; le. [...] *aby fobie na pamięc przywiodł wſytkiego życia fwego na tym swiecie* [...] // lie. [...] *id saw ant pomieties priweftu wiſą giwenimą fawa ant swieta* [...] PK 247₁; le. *A nie odwłacżay daley tewgo Panowania* [...] // lie. *O ne attolink tolaus fawos ponawonios* [...] PK 113₂₃. Hibridas *kocerystė* yra atsiradęs kiek laisviau verčiant tekstą, bet matyti, kad tekste lenkų

² Kai kurių šaltinių santrumpos (BP, VlnE, Q, MP, C) imamos iš LKŽe.

kalba vartojamas tos pačios šaknies žodis: le. [...] *boć niemaß ktoby cießytl / a kacerfką moc zburzytl* [...] // lie. [...] *nes nera kas tießytu / o koceriftę futrintu* [...] PK 134₂. Šie į platesnę vartoseną nepatekę slavizmai ir hibridas PK pavartoti vien dėl lenkų kalbos šaltinio įtakos, bet le. *panowanie* į lietuvių kalbą verčiamas ir kaip *ponavonė*, ir kaip *viešpatavimas* (le. *A nie odwłacżay daley tewgo Panowania* [...] // lie. *O ne attolink tolaus fawos ponawonios* [...] PK 113₂₃; le. *W kaßdym mieyfcu ŗwiata tego / wßego Panowania iego* // lie. *Koßnoy wietoy fio pafaulo wifa wießpatawima io* [...] PK 86₉), taigi galbūt galima kalbėti ne tiek apie tam tikrą PK dubletų sistemą, kiek apie asmeninę autoriaus interpretaciją ir teksto perfrazavimą, mėginimą kuo tiksliau ar vaizdingiau perteikti tekstą lietuvių kalba. Tai rodytų ir kitų žodžių poros: ir lenkų kalboje *cud* ir *dziw*, *pokusa* ir *pokuszenie* yra sinonimai: le. [...] *cżyniac tu cuda z Diabelfkiey mocy* [...] // lie. [...] *rodis diwus ißgi cierto maćies* [...] PK 122₁₈; le. [...] *żeß przez dziw okazać raczytl* [...] // lie. [...] *kad per stebuklą tat rodey* [...] PK 137₄; le. *Ża takowymi dziwy ludzie się vßnali* [...] // lie. *Vßu tokiu stebuklu żmones pafiżino* [...] PK 162₁₃; le. [...] *ißeß nas tey nocy przeßley pokufy chytrey batanfkiey* [...] // lie. *iuog fią nakti pereiufią / pakufos welnio kitroio* [...] PK 20₂₄; le. [...] *od cżarta y od pokus chroni* [...] // lie. [...] *nuog welnia ir pakufu dengia* [...] PK 112₁₃; le. *Nie wwodż nas na pokußenie* [...] // lie. *Ne weßk mus ing pagundimą* [...] PK 118₂₆; le. *y nie wwodż nas na pokußenie ale nas żbaw ode złego*. // lie. [...] *neweßk mufu ing pagundimą: bataig gialbek mus, nuog wifo pikto* [...] PK 10₂₄; le. *Pokußenia pełny tak żimie iak lećie* // lie. [...] *per wifoki ciefą pagundima piłną* [...] PK 138₁₃; le. [...] *aby fobie na pamieć przywiodł wßytkiego życia fwego na tym swiecie* [...] // lie. [...] *id saw ant pomieties priweßtu wifą giwenimą fawa ant swieta* [...] PK 247₁; le. *Będżeßbli miał na bacżnoßci / Naße wßelakie krewkoßci* [...] // lie. *Jay turefi ant atminties mufu wifokias piktibes* [...] PK 96₁₆. Kaip matyti iš sakinių, le. *cud* PK verčiamas lie. *dyvas*, le. *dziw* – lie. *stebuklas*, le. *pokusa* – lie. *pakusa*, le. *pokuszenie* – lie. *pagundymas*, le. *pamięć* – lie. *pometis*, le. *bacżnoßć* – lie. *atmintis*.

Kiti PK dubletai, kurių svetimos kilmės žodžio M. Daukšos raštuose nepavartota, kituose senuosiuose lietuvių kalbos raštuose vartojami apytiksliai vienodai, be to, kartais net tame pačiame šaltinyje, taigi, kituose raštuose irgi esama sinonimijos: *loska* Mž 45, JE⁵ 213 / *malonė* Mž 52, BB Dan 2, BP II 92; *mećius* MP 217, SD¹ 79, KN G 271 / *kalavijas* BP I 114, SP II 7, SD¹ 79, SD³ 170; *mylista* Mž 309, AK 3₈, SD¹ 70, SD³ 88, JE¹ 14, JE² 15, JE³ 15, JE⁴ 15, JE⁵ 14 / *malonė* Mž 52, BB Dan 2, BP II 92, SD¹ 70, SD³ 149; *mūka* Mž 158, KN SE 243, JE² 220, JE³ 220, JE⁴ 225, JE⁵ 212 / *kančia* Mž 229, SD¹ 78, SD³ 38; *pamačia* (*pamacė*, *pamacis*) WP 58, MP 66, KN SE 185, ChNT 245 / *pagalba* (*pagalbė*) Mž 342, BP II 97, MP 237, SD³ 324, KN G 3; *slūżyti*, *-ija*, *-ijo* Mž 503, WP 9, VlnE 19, BB 2Met 33, BP II 320, MP 135, SD¹ 169, JE¹ 112, ChNT 10 / *tarnauti*, *-auja*, *-avo* Mž 115, VlnE 111, BB 2Met 13, MP 114, SP I 201, SD¹

85, SD³ 196, SG1 22, ChNT 4, Q 51; *strochas* KN G 213, Q 351, C II 80 / *baimė* BB 2Met 20, SD¹ 95, SD³ 11. O slavizmas *skorbas* BB Iz 23, WP 111, VlnE 186, MP 63, SP I 172, SD¹ 166, JE¹ 19, JE² 21, JE³ 21, JE⁴ 21, JE⁵ 20, ChNT 13, C II 396 senuosiuose lietuvių kalbos raštuose pasitaiko kur kas dažniau nei jo sinonimas *turtas* BB 2Met 31, SD¹ 21, SD³ 20, ChNT 6.

M. Petkevičius vietomis teksto iš lenkų kalbos nevertė pažodžiui, o ieškojo vaizdingesnių pasakymų, siekė, kad tekstas rimuotųsi, todėl ir vertimas tose vietose yra gana laisvas: le. [...] *a nam wieczny pokoy sprawił / raczył miłosierny Panie / wyfluchać naśe wołanie* // lie. [...] *mums didi pakaiu dawey / teykis małoningas Pone / faugot mus fawo małoney* PK 36₁₂; le. [...] *poczłł Piotr Pana mścić / Małchowi vcho vcił / chcłc go mocnie bronić* // lie. [...] *Petras Poną gindamas / mecium kuri tureio / atkirta aufi Małchaus* PK 160₁₂; le. *Chryfte dla vmęczenia żywota twoie / racz nas przycić po śmierci do kroleftwa fwego* // lie. *Chrifte del tawo kancios / kuna fawo mukos / mus wifus teikis priimt karaliften dangaus* PK 163₁₉; le. [...] *hoynie może vsmierzyć mnie taką tefknicę / gdy ręce fwe podniosę do imienia twego* [...] // lie. *Gieriaus gali nuramdit mano kančias wifas / kad rankas faw kielfiu tawo weidop Pone* [...] PK 67₃; ir t. t. Tokiais atvejais sunku padaryti kokias nors tikslesnes išvadas apie dubletų vartojimą.

Kai kur PK slavizmai dėsningai atkartoja šaltinį lenkų kalba, o kai kur jie dėsningai atkartoja žodžius, kurių kalba donore tikrai nėra lenkų kalba, žodis tik bendrašaknis su rytų slavų žodžiu, slavizmo šaltiniu: le. [...] *acz nas do tego fama łafka y dobroć Boża godnymi czyni* [...] // lie. [...] *kacieb mus top pati łofka ir gieribe Diwio hadnays daro* [...] PK 205₁₆; le. [...] *będzie zażywał mqk piekielnych* // lie. [...] *tures mukas neiβkałbetas* PK 248₂; le. [...] *abyś była ochędożeniem / pomocą y pociechą żywotowi y domowi iego* // lie. [...] *idant butumbey grożibe / pamacia ir dźiaukřmu žiwata io* PK 236₁₂; le. [...] *a iżbyfmy też mogli fluzyc we wbytkim dobrym bliźnim naśym* // lie. [...] *o idant toypag galetumbim fluzit wifame gierame artimie musufu* PK 18₁₀; le. *Potym Piotr strachem wielkim / gdy v ognia stoał* [...] // le. *Tęn pas vgni stowedams ftroche buwo Petras* [...] PK 160₁₉. Vis dėlto M. Petkevičius ne visada rėmėsi tekstu lenkų kalba, net jeigu ir vertė pažodžiui, o ne laisvai. Pavyzdžiui, tie patys žodžiai le. *łaska*, le. *slużyć* verčiami ne tik kaip lie. *loska*, lie. *slūžyti -ija, -ijo*, bet ir kaip lie. *małonė*, lie. *tarnauti, -auja, -avo* (le. *Przez łaskę a miłosierdźie Boże* [...] // lie. *Per małonę ir mielafirdifte Diwua* PK 6₂₃; le. [...] *A tobie wiernie fluzyli* // lie. [...] *o taw wier-nay tarnautumbim* PK 22₂₁), nors šie žodžiai yra dubletai ir sakinyje indigenis žodis galėtų visiškai pakeisti slavizmą. Be to, ir vartodamas slavizmus M. Petkevičius ne visada rėmėsi tekstu lenkų kalba – verčiant buvo pasirinkti ir rytų slavų žodžiai, kurie nėra bendrašakniai su verčiamais lenkų kalbos žodžiais, pvz.: le. [...] *ty mnie chciey wpomoc w moiey doległości / Boże lutości* // lie. [...] *tu pats*

man padek manofe funkibes / Dieve miliftoš PK 49₆; le. *Naße żłości nieprawośći / 3 famej ȳczerej łaskawośći [...]* // lie. *Mufu griekus neteifibes iß sawo tikros miliftoš [...]* PK 84₁₉.

Teigti, kad M. Petkevičius visada teikdavo pirmenybę skoliniam, neleidžia tokie sakiniai, kuriuose ne tik laisvai verčiama, bet ir vartojamas savakilmis lietuvių kalbos žodis, nors tame pačiame katekizme vartojamas slavizmas, galintis jį pakeisti, pvz.: le. *Bobyh fnać łatwiej wytrwał od mieczą zranienie [...]* // lie. *Nes pigiaus ißkiefcia kalawia kirtimą [...]* PK 60₁₂ (plg. [...] *mečium kuri tureio [...]* PK 160₁₂); le. [...] *poprošmy Boga o pomoc [...]* // lie. *prašom pagalbes wießpati [...]* PK 36₃ (plg. [...] *pamacia ir džiaukfmu žiwata io* PK 236₁₂). Be to, ieškota sinonimų, jei lenkų kalbos tekste irgi vartoti sinonimai. Pavyzdžiui, le. *łaska* į lietuvių kalbą verčiama *loska*, o le. *miłosierdzie* – lie. *malonė* (le. *Nadžieię w miłosierdziu twoim pokładamy [...]* // lie. *Nodieię maloneia tawo didei guldziem [...]* PK 114₁₄), le. *strach* – lie. *strochas*, o le. *pobożność, bojaźń* – lie. *baimė* (le. [...] *y przyprowia wiarę ku Panu Bogu / y miłość / y wšelaką pobożność w nas pobudza y sprawuie // [...] ir prigatawia wierą Ponop Diewop / ir meylę / ir wifokią baymę Diawa muřp prikiela ir reda* PK 17₁₄; le. [...] *y wšelakiego plugaftwa / żywie w boiaźni Bożey [...]* // lie. [...] *ir wifokios biauribes giwena baymey Diawa [...]* PK 323₁₄).

DAUGIAREIKŠMAI ŽODŽIAI

Visų aptartųjų dubletų reikšmės yra tapačios, t. y. slavizmas ar hibridas ir jo absoliutusias sinonimas indigenis žodis gali visiškai pakeisti vienas kitą – sakinio prasmė dėl to nesikeičia. Tačiau PK yra daugiareikšmių žodžių, kurie yra sinonimiški tik tam tikromis reikšmėmis. Pavyzdžiui, *zaria* PK 49₂₁ ‘padangės švytėjimas rytą ar vakare’ (LKŽe) ir *aušra* PK 67, 1. ‘laikas, kada diena bei rytas pradeda aušti, švisti’; 2. ‘geresnių, laimingesnių laikų pradžia’; 3. ‘rytai, rytų šalis’ (LKŽe) yra sinonimai tik pirmąja reikšme. M. Petkevičiaus katekizme žodis *aušra* vartojamas ne tik pirmąja reikšme ‘laikas, kada diena bei rytas pradeda aušti, švisti’, bet ir trečiąja ‘rytai, rytų šalis’, todėl šie žodžiai nėra absoliutieji sinonimai net ir PK. Tarp kitų galimų sinonimų PK sinoniminis ryšys neatsiranda. Pavyzdžiui, tam tikrame kontekste galimas slavizmo *biednas* PK 45₁₄ ‘neturtingas, vargingas’ (LKŽe) sinonimas *vargingas* PK 82₁₆ yra vartojamas tik reikšme ‘teikiantis daug vargo, rūpesčių, sunkus, varganas’ (LKŽe), o ne antrąja reikšme ‘kuris neturtingas, beturtis’ (LKŽe). PK pasitaiko ir atvirkštinių atvejų, t. y. vartojant daugiareikšmius žodžius nesusidaro reikšmės skirtumo, taigi PK jie yra dubletai (PK reikšmės pabrauktos): *apaštalas* PK 150₁₆ 1. ‘bažn. kiekvienas iš dvylikos Kristaus mokinių’; 2. ‘prk. atsidėjęs kurios nors

idėjos, mokslo skelbėjas' (LKŽe) / *mokytinis* PK 13₂₀ 1. 'kas mokosi, mokinys'; 2. 'kokio mokslo, teorijos, kieno pažiūrų pasekėjas'; 3. 'išsilavinęs, mokytas, mokslus ėjęs žmogus; inteligentas' (LKŽe); *blūdyti, -ija, -ijo* PK 244₂₁ 1. 'klysti, klaidžioti'; 2. 'svaitėti, niekus kalbėti' (LKŽe) / *klaidėti, -ėja, -ėjo* PK 82₂ 1. 'daryti klaidas, klysti'; 2. 'klaidžioti'; 3. 'kliedėti' (LKŽe); *daboti, -oja, -ojo* PK 161₁₉ 1. 'saugoti'; 2. 'žiūrėti su patikimu, mylėti'; 3. 'žiūrėti, atsižvelgti, paisyti' (LKŽe) / *atsivoyzdėti, -i, -ėjo* PK 136₂₀ 1. 'atsižvelgti, paisyti'; 2. 'pasigailėti' (LKŽe); *pana* PK 8₁₀ 1. 'mergina'; 2. 'ratelio lentelė, prie kurios prismeigiamas kuodelis'; 3. 'korta su moters atvaizdu, dama' (LKŽe) / *merga* PK 7₈ 1. 'suau-gusi netekėjusi moteris, mergina'; 2. 'ūkininko, buožės samdoma mergina darbininkė, samdinė, tarnaitė'; 3. 'pamergė' (LKŽe); *prarakas* PK 150₁₆ 1. 'ateities reiškinių skelbėjas'; 2. 'dangaus šventasis, Dievo pagalbininkas' (LKŽe) / *pranašas* PK 163₁₇ 1. 'kas ką praneša, pranešėjas, skelbėjas'; 2. 'būsimų, nežinomų dalykų, ateities numatytojas, skelbėjas'; 3. 'Dievo siūstas, įkvėptas asmuo, kuris aiškina Dievo valią, skelbia būsimus dalykus'; *rėdyti, -ija, -ijo* PK 16₉ 1. 'vilkti, rengti drabužiais'; 2. 'puošti, dabinti'; 3. 'rengti, ruošti'; 4. 'kelti, rengti, organizuoti'; 5. 'tekinti, leisti už vyro'; 6. 'vadovauti, tvarkyti'; 7. 'rengtis austi, mesti audeklo metmenis'; 8. 'redaguoti' (LKŽe); *valdyti, -o, -ė* PK 239₁₀ 1. 'turėti valdžią, viešpatauti'; 2. 'žiūrėti (darbų, reikalų) tvarkos, vadovauti, tvarkyti'; 3. 'reguliuoti kieno veiksmus, duoti nurodymus, rikiuoti'; 4. 'žiūrėti drausmės, versti klausyti, drausti'; 5. 'įstengti judinti, lankstyti (galūnes, sąnarius), koordinuoti judesius'; 6. 'galėti, mokėti naudotis'; 7. 'kreipti ką reikiama linkme, vairuoti'; 8. 'reikalauti kokio linksnio ar žodžio formos'; 9. 'tvardyti' (LKŽe); *syla* PK 6₉ 1. 'jėga'; 2. 'ištekliai'; 3. 'galybė'; 4. 'prievara'; 5. 'pasekmė'; 6. 'drąsa' (LKŽe) / *galybė* PK 10₂₆ 1. 'didelis pajėgumas, stiprumas, išgalė'; 2. 'valdžia'; 3. 'galimumas'; 4. 'didelė daugybė' (LKŽe).

Sinonimai *blūdyti, -ija, -ijo* / *klaidėti, -ėja, -ėjo*; *daboti, -oja, -ojo* / *atsivoyzdėti, -i, -ėjo* PK vartojami vienodu dažnumu (pavartota tik po vieną kartą), o sinonimų *apaštalas, pana, prarakas, rėdyti, -ija, -ijo* PK rasta daugiau nei jų indigenių atitikmenų *mokytinis, merga* ir *pranašas, valdyti, -o, -ė*: žodis *apaštalas* pavartotas 103 kartus, *pana* – 7, *prarakas* – 9, *rėdyti, -ija, -ijo* – 29, *mokytinis* – 5, *merga* – 4, *pranašas* – 7, *valdyti, -o, -ė* – 9 kartus. Slavizmas *syla* PK pavartotas 8 kartus, o jo sinonimas *galybė* – 34 kartus. Visi šie sinonimai vartojami ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos raštuose, taigi rinkimasis vartoti slavizmą laikytinas M. Petkevičiaus pasirinkimu. Tai matyti ir iš originalo ir lietuviško teksto gretinimo. Pavyzdžiui, *apaštalas* vartojamas ne tik vietoj *apostoł*, bet ir vietoj *zwoleńnik*: le. [...] *A zwoleńnicy fukali na onych ktorzy ie przynošili [...] // [...] o Apaštalay baria anuos / kurie atnefie* PK 195₆; le. *Bo mowi Apostoł Paweł ś. że iuż zadnego potępienia niemaß*

tym [...] // lie. *Nes kalba Араβталас Powilas βwentas / iuog iau nera ne iokia pafkandima tiemus [...]* PK 245₃. Dar tas pats žodis *zwoleownik* verčiamas ir kaip *mokytinis*: le. [...] *łamał y dawał zwoleownikom fwoim [...]* // lie. [...] *laužia ir dawe mokitiniems fawo [...]* PK 13₂₀. Taigi, kaip ir prieš tai aptarti dubletai (pvz., *ponavonė / viešpatavimas*), daugiareikšmiai žodžiai sinonimiškai PK yra vartojami nedėsningai, t. y. skolinys nebūtinai vartojamas vietoj atitiktoms lenkų kalba, o indigeniai žodžiai nebūtinai vartojami verčiant laisvai.

IŠVADOS

PK vartojamų absoliučiąjų sinonimų, dar vadinamų dubletais, kurių vienas yra svetimos kilmės žodis (slavizmas arba hibridas, turintis slaviską šaknį), santykis niekuo nesiskiria nuo dubletų, kurių abu nariai yra savakilmiai lietuvių kalbos žodžiai, santykio. Kai kurie daugiareikšmiai žodžiai, teoriškai nevertintini kaip dubletai, PK vartojami būtent kaip dubletai. M. Petkevičius vartojo šiuos žodžius tik keliomis reikšmėmis, bendromis indigeniam ir skolintam žodžiui. Sinonimų pakeičiamumas sakinyje yra svarbiausias jų bruožas, bet PK ne tik vartojami indigenių žodžių dubletai slavizmai arba hibridai, bet ir neretai svetimos kilmės žodžių pozicijų pasitaiko dažniau. PK skiriasi nuo kitų senųjų lietuvių kalbos raštų, kuriuose kai kurių absoliučiąjų sinonimų (*dyvas / stebuklas, pakusa / pagundymas, kocerystė / klaidėjimas, pomėtis / atmintis, atminimas, ponavonė / viešpatavimas*) arba visiškai nėra, arba linkstama rinktis indigenius žodžius. Neaišku, kodėl M. Petkevičius pasirinko tokius retesnius, kituose šaltiniuose nevartotus, žodžius. Ne visuomet tam įtakos turėjo tekstas lenkų kalba, o lietuvių kalboje jau būta visiškų atitikmenų savakilmų žodžių. Kitais atvejais PK yra vartojami dubletai, gana paplitę ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos raštuose, išskyrus M. Daukšos raštus (juose nėra svetimos kilmės narių). Taigi, J. Kruopo teiginys, kad M. Petkevičiaus vartota leksika yra daug skurdesnė nei M. Daukšos, turi pagrindą, jeigu ji vertinama pagal skolintos kilmės ir savakilmų lietuvių kalbos žodžių santykį, tačiau M. Petkevičiaus vartota leksika šiuo aspektu nedaug kuo skiriasi nuo daugumos senųjų lietuvių kalbos raštų leksikos.

Vis dėlto M. Petkevičius nesekė teksto lenkų kalba aklai. Apie tai byloja sinonimų paieškos tais atvejais, kai lenkų kalbos tekste irgi vartojami sinonimai (le. *cud* išverstas lie. *dyvas*, o le. *dziw* – lie. *stebuklas*; le. *pokusa* – lie. *pakusa*, o le. *pokuszenie* – lie. *pagundymas*; le. *pamięć* – lie. *pomėtis*, o le. *baczość* – lie. *atmintis*). Taigi, galima kalbėti apie M. Petkevičiaus mėginimą kuo tiksliau ar vaizdingiau perteikti tekstą lietuvių kalba. Iš kai kurių sakinių matyti ne tik laisvas, nepažodinis vertimas, bet ir savakilmio lietuvių kalbos žodžio vartojimas,

nors tame pačiame katekizme vartojama ir jį galinčių pakeisti slavizmų. Kartais pastarieji vartojami ne dėl teksto lenkų kalba įtakos, nes verčiant pasirinkti iš rytų slavų pasiskolinti žodžiai, kurie nėra bendrašakniai su verčiamais lenkų kalbos žodžiais. Galbūt tam įtakos turėjo asmeninis autoriaus žodynas ir verčiamo teksto interpretavimas.

ŠALTINIAI

AK – *Anoniminis 1605 m. katekizmas*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

BB – *Jonas Bretkūnas. Biblija*, 1590. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

ChNT – *Biblia Litewska Chylińskiego. Nowy Testament. Tom 3. Indeks*, leid. Czesław Kudzinowski. Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

DK – *Mikalojaus Daukšos 1595 metų Katekizmas = Katechismus von Mikalojus Dauška vom Jahre 1595: 1595 m. katekizmo fotokopija ir jo transliteruotas tekstas*, par. Vida Jakštienė, Jonas Palionis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.

DP – *Indeks-słownik do „Daukšos postilė“*, leid. Czesław Kudzinowski. Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

JE – *Jonas Jaknavičius. Ewangelie Polskie y Litewskie*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

KN – *Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božymovskis. Knyga Nobažnystės, 1653*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002*, elektroninis variantas (antras elektroninis leidimas), red. kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. Prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt>.

Mž – *Martynas Mažvydas. Katekizmas ir kiti raštai = Catechismus und andere Schriften (Bibliotheca Baltica)*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.

PK – *1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas*. Kaunas: Švietimo ministerijos leidimo komisija, 1939.

SD¹ – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

SD³ – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo, 1979.

SG – *Saliamonas Slavočinskis. Giesmes tikieimvy katholickam pridiarancias, 1646*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

SP – *Punktai sakymų, I–II*, par. F. Specht. Göttingen, 1929.

WP – *Wolfenbüttelio postilė, 1573*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

LITERATŪRA

Chafe Wallace 1971: Directionality and paraphrase. – *Language* 47, 1–25.

Glynn Dylan 2014: Polysemy and synonymy: Cognitive theory and Corpus method. – *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*, 7–39.

Harris Roy 1973: *Synonymy and linguistic analysis*. Oxford: Blackwell.

Hock Wolfgang 2012: Untersuchungen zu Daukšas Postille – I. Doppelungen. – *Archivum Lithuanicum* 14, 9–98.

Jackson Howard, Etienne Ze Amvela 2001: *Words. Meaning and vocabulary: An introduction to modern english lexicology*. London, New York: Continuum.

Jakaitienė Evalda 1988: *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.

Jakaitienė Evalda 2010: *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Kruopas Jonas 1970: 1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmo leksika. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 12, 83–154.

Kruopas Jonas 1998: *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Kuźmina Dariusz 2002: *Katekizmy w Rzeczypospolitej XVI i poczqtku XVII wieku*. Warszawa.

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.

Maskuliūnas Bronius 2000: Savybiniai įvardžiai Merkelio Petkevičiaus „Katekizme“. – *Baltu filologija* 18, 113–120.

Meller Katarzyna 1984: O pieśniowej twórczości Jakuba Lubelczyka. – *Pamiętnik Literacki* 75(4), 151–175.

Miliūnaitė Rita 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Murphy Lynne 2003: *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Niedźwiedź Jakub 2008: Jan Kochanowski, poeta Litewski. – *Acta historica universitatis Klaipedensis* 16, 179–187.
- Palionis Jonas 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Pikčilingis Juozas 1969: *Leksinė ir gramatinė sinonimika*. Kaunas: Šviesa.
- Pikčilingis Juozas 1988: *Sinonimika. Kalbos figūros*. Kaunas: Šviesa.
- Pociūtė Dainora 2000: Prigimties pančiai ar įstatymų laisvė: kai kurie Mikalojaus Daukšos *Postilės* „Prakalbos į malonųjį skaitytoją“ aspektai protestantų minties kontekste. – *Literatūra* 38(1), 23–31.
- Pociūtė-Abukevičienė Dainora 2005: Psalmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giesmynuose. XVI a.: nuo Nesvyžiaus katekizmo iki lietuviškųjų Merkelio Petkevičiaus vertimų. – *Literatūra* 47(1), 29–43.
- Vaskelienė Jolanta 1999: Darybiniai veiksmažodžių abstraktų sinonimai. – *Linguistica Lettica* 4, 110–143.
- Vaskelienė Jolanta 2000: *Darybiniai sinonimai*. Šiauliai.
- Vaskelienė Jolanta 2004: Darybinių sinonimų funkcionavimas tekstuose. – *Filologija* 9, 47–54.
- Vaskelienė Jolanta 2013a: Daiktavardžio *kvapas* ir būdvardžio *kvapus, -i* sinonimai. – *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 17, 103–113.
- Vaskelienė Jolanta 2013b: Darybinių sinonimų, darybinių variantų ir paronimų panašumai bei skirtumai. – *Žmogus ir žodis* 15(1), 206–214.
- Vaskelienė Jolanta, Kučinskienė Ramunė 2012: Dabartinės lietuvių kalbos būdvardžių darybiniai sinonimai. – *Žmogus ir žodis* 14(1), 153–161.
- Zinkevičius Zigmas 1970: M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė. – *Baltistica* 6(2), 227–243.
- Zinkevičius Zigmas 1988: *Senųjų raštų kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Župerka Kazimieras 1978: *Praktinė stilistika (sinonimai)*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.
- Župerka Kazimieras 2012: *Stilistika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Апресян Юрий Дереникович 1974: *Лексическая семантика: синонимические средства языка*. Москва: Наука.

Absolute Synonyms in the Catechism of Petkevičius in the Context of Other Lithuanian Writings of the 16th–17th Centuries

SUMMARY

The Catechism of Merkelis Petkevičius (CP) was published three years after the publication of the Catechism by Mikalojus Daukša. Though the CP is the first Lithuanian book of the Reformers in the Grand Duchy of Lithuania, it has so far received little attention from scholars. The Catechism has been discussed mainly in the general context of Lithuanian writings of the 16th–17th centuries, and scholars have most frequently focused on the translations of psalms in the Catechism of Petkevičius from the Polish language. The grammatical, lexical and phonetic features of the language in the CP have been analysed in several articles only. This article focuses on absolute synonyms (doublets) as a segment of lexis in the Catechism of Petkevičius, where one element is of Slavic origin or a hybrid with a Slavic stem and the other element is an indigenous word. The goal of the article is to identify whether the absolute synonyms found in the CP were typical of the lexis in the 16th–17th centuries and what could have determined the use of rarer doublets found in the CP only. In pursuit of this goal, all the pairs of systemic synonyms were selected from the Catechism of Petkevičius and absolute synonyms were singled out afterwards. The Lithuanian text of the Catechism was compared to the Polish source of translation to reveal the influence of the original text on the translation into the Lithuanian language. Though the absolute synonyms from this Catechism are most frequently found in other Lithuanian writings of the 16th–17th centuries, this Catechism is regarded differently in some cases, because rarer synonyms, which are not attested in other sources, can be found in it. The reasons for the choice of such lexis by Petkevičius are not always clear, because in some cases the text in Polish did not seem to have any influence on this.

Įteikta 2018 spalio 18 d.

ANŽELIKA SMETONIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

anzelika.smetoniene@gmail.com